تمرینات نظام انگشت‌گذاری
و تغییر پوزیسیون
در ساز کمانچه

تدوین و تنظیم

امین میرزایی و نیما پورفولادی

مؤسسه‌ی فرهنگی ـ هنری ماهور

تهران ۱۴۰۵

فهرست مطالب

پیش‌گفتار ۷

فصل اول: کلیات ۱۱

بخش اول: تمرین چهارنتی ۱۲

بخش دوم: قالب‌های انگشت‌گذاری ۲۰

بخش سوم: فلسفه تمرین دوازده نتی ۲۷

فصل دوم: دستگاه ماهور و جایگاه‌های انگشت‌گذاری آن ۲۹

بخش اول: جایگاه دوم دستگاه ماهور ۳۰

بخش دوم: جایگاه سوم دستگاه ماهور ۳۵

بخش سوم: جایگاه چهارم دستگاه ماهور ۳۹

بخش چهارم: جایگاه پنجم دستگاه ماهور ۴۴

بخش پنجم: پرش‌های انگشت‌گذاری دستگاه ماهور ۴۸

فصل سوم: دستگاه شور و جایگاه‌های انگشت‌گذاری آن ۵۷

بخش اول: جایگاه دوم دستگاه شور ۵۸

بخش دوم: جایگاه سوم دستگاه شور ۶۱

بخش سوم: جایگاه چهارم دستگاه شور ۶۴

بخش چهارم: جایگاه پنجم دستگاه شور ۶۸

بخش پنجم: پرش‌های انگشت‌گذاری دستگاه شور ۷۲

فصل چهارم: جدول قالب‌های انگشت‌گذاری و الگوهای گرافیکی آن ۸۱

بخش اول: جدول قالب‌های انگشت‌گذاری ۸۲

بخش دوم: قالب‌های انگشت‌گذاری به صورت گرافیکی ۸۴

بخش سوم: جدول ترتیب قالب‌های انگشت‌گذاری در دستگاه‌ها و آوازها ۸۷

بخش چهارم: نسبت قالب‌های انگشت‌گذاری با یکدیگر ۸۹
فصل پنجم: تمرینات انگشت‌گذاری بدون علائم اختصاری ۹۱
فصل ششم: تمرینات کلی انگشت‌گذاری ۱۱۱
پرش‌های کلی انگشت‌گذاری ۱۱۵
تمرینات حرکت عرضی انگشت‌گذاری ۱۲۶
منابع ۱۳۱

پیشگفتار

در این کتاب نظام انگشت‌گذاری ساز کمانچه از منظر چهار انگشت فعالِ دست چپ و بر اساس ردیف موسیقیِ کلاسیک ایرانی مورد بررسی قرارگرفته و بر اساس آن قالب‌هایی شناسایی، ساماندهی و نام‌گذاری شده است. طبقه‌بندی و کارکرد این سیستم انگشت‌گذاری بر پایه‌ی یک منطق ریاضی‌وار در قالب تمرین‌هایی ارائه شده تا ضمن کاربردی بودن، چهارچوبی ساختارمند و منسجم در درون خود داشته باشد. برای هر قالب بر اساس مدهای شاخص، نامی در نظر گرفته شده‌است که هر کدام با حروف اختصاری توصیف می‌شوند. این شیوه دارای پیشینه‌ی تاریخی در موسیقی قدیم ایران و همچنین در موسیقی غرب، در ساز ویلن است. در فصل‌های ابتدایی این کتاب ماهیت کلی این تمرین‌ها به صورت مبسوطی توضیح داده شده است ولی نوازندگانی که برای شروع بیشتر به کار عملی علاقه‌مندند می‌توانند به تمرینات آخر کتاب مراجعه و آنها را اجرا کنند سپس به توضیحات ابتدای کتاب مراجعه کرده و آن‌ها را به دستگاه‌ها و آوازهای دیگر تعمیم دهند. با توجه به اینکه کوک در ساز کمانچه ثابت نمی‌باشد و نوازنده برای اجرای دستگاه‌ها و آوازهای مختلف از کوک‌های متفاوتی استفاده می‌کند (برای مثال سیم سوم ساز با نت‌های دو، ر، می، لاکرن، سی‌بمل و ... کوک می‌شود) در نتیجه تبعیت از یک الگوی انگشت‌گذاری می‌تواند برای نوازندگان این ساز راه‌گشا باشد.

ایده‌ی اولیه این طرح، نخستین بار در سال ۱۴۰۰ توسط امین میرزایی مطرح و به پیشنهاد ایشان به عنوان موضوع بخش نظری پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد نیما پورفولادی در سال ۱۴۰۲ دفاع گردید. لازم به ذکر است که راهنمایی‌ها و کمک‌های استاد احسان ذبیحی‌فر به عنوان استاد راهنمای این موضوع در انسجام و شکل‌گیری آن بسیار موثر بود و از این بابت کمال تشکر را از ایشان داریم. همچنین از جناب آقای آرش میرزایی بابت برنامه‌نویسی الگوی دوازده‌نتی و همراهی‌شان در این پروژه سپاسگزاریم. پس از آزمون و خطاهای فراوان و بررسی و بازنگری چندین‌باره بر روی این موضوع، کتاب پیش رو به عنوان متدی برای کمانچه‌نوازان آماده گردید.

مقدمه

کتاب پیش رو در شش فصل اصلی به بیان و شرح موضوع می‌پردازد. فصل اول (کلیات)، شامل سه بخش «تمرین نخست (چهارنتی)»، «قالب‌های انگشت‌گذاری» و «دوازده‌نتی» است که ماهیت اصلی و فلسفه‌ی بنیادی این کتاب را شرح می‌دهد. مطالعه‌ی این فصل برای نوازندگان و مربیان ساز کمانچه ضروری است، زیرا در قسمت‌های بعدی ممکن است برخی تمرینات و علائم اختصاری مبهم یا گنگ به نظر برسند.

بخش اول (چهارنتی) به نوعی برگرفته از کتاب‌های «اتاکار شوچیک[1]» است که با بهره‌گیری از یک منطق ریاضی‌وار، شامل تمامی حرکات انگشت‌گذاری بر روی ساز می‌شود. این تمرینات به صورت میزان‌های جداگانه و با یک الگوی اجرایی ثابت در تمامی قالب‌های انگشت‌گذاری قابل اجراست. تمامی میزان‌ها به جهت فراگیری راحت‌تر نوازنده و همچنین عدم محدودیت استفاده در سیم‌های مختلف ساز، با شماره‌ی انگشت نگاشته شده‌اند.

بخش دوم به معرفی قالب‌های انگشت‌گذاری قابل اجرا در ساز کمانچه و همچنین فلسفه‌ی نام‌گذاری آن‌ها می‌پردازد. اهمیت مطالعه این فصل آنجایی نمایان می‌شود که با شناخت و درک عمیق این قالب‌ها، نوازنده در تمرینات بعدی تمرکز بیشتری بر روی موضوع اصلی تمرین داشته و درگیری ذهنی کمتری نسبت به شکل انگشتان و کوک آن‌ها خواهد داشت. همچنین، از لحاظ تئوری و نظری، ذهن نوازنده با فواصل دوم موسیقی ایرانی بر روی ساز آشناتر شده و با آگاهی بیشتری به نوازندگی می‌پردازد. بخش سوم این فصل به بیان ماهیت تمرین دوازده‌نتی و نحوه‌ی شکل‌گیری آن می‌پردازد و فلسفه‌ی این الگوی تمرینی و هدف بکارگیری آن در بخش‌های بعدی کتاب را برای نوازنده روشن می‌سازد.

فصل دوم، شامل تمرینات در دستگاه ماهور (دو) است که از پوزیسیون (جایگاه) دوم تا پنجم با ترتیب مشخص آورده شده است. این فصل شامل سه تمرین اصلی است:

۱. با استفاده از سیم دست باز (سل یا دو)
۲. نت‌های پشت سرهم
۳. دوازده‌نتی

این تمرینات همراه با شماره‌ی انگشت، علامت تغییر جایگاه (.pos) و همچنین علائم اختصاری قالب‌های انگشت‌گذاری (SH، N، M و ...) ارائه شده‌اند تا نوازنده با نگاه به این علائم و استفاده از حافظه‌ی خود، بتواند تغییر جایگاه را آسان‌تر و دقیق‌تر انجام دهد. در پایان این بخش، تمرینات پرش انگشت‌گذاری با انگشتان مختلف آورده شده است تا حرکت پرش به صورت جداگانه توسط نوازنده تمرین و در حافظه‌ی انگشتان تثبیت گردد. این تمرینات، جایگاه یکم تا پنجم را دربرگرفته و از مبنای سیم‌های دو و سل آورده شده است.

فصل سوم از لحاظ تمرینات کاملاً مشابه فصل دوم کتاب است، با این تفاوت که در دستگاه شور (سل) و با علائم اختصاری قالب‌های انگشت‌گذاری مختص به آن آورده شده است. هدف از ارائه‌ی این فصل، آشنایی بیشتر نوازنده با شیوه‌ی آموزشی این کتاب و روند اجرایی تمرینات در دستگاه‌ها و آوازهای دیگر است. در واقع، نوازنده می‌تواند این تمرینات را در تمامی مدهای موسیقی دستگاهی ایرانی با قالب‌های انگشت‌گذاری مخصوص به خود اجرا کند.

فصل چهارم کتاب تحت عنوان جدول‌ها و الگوهای گرافیکی انگشت‌گذاری به طبقه‌بندی و ارائه‌ی قالب‌های انگشت‌گذاری به صورت تصاویر برای درک دیداری بهتر نوازنده و جدول‌هایی منسجم که قالب‌های انگشت‌گذاری و موارد کاربردی آن‌ها را به صورت کلی و جزئی نشان می‌دهد آورده شده و در بخش انتهایی آن نسبت این قالب‌های انگشت‌گذاری با یکدیگر و پیوندهای مشترکشان بیان می‌گردد.

فصل پنجم کتاب به تمرینات خام و بدون علائم اختصاری قالب‌های انگشت‌گذاری اختصاص دارد. نوازنده تنها با

۱. Otakar Ševčík نوازنده‌ی ویلن و مدرس برجسته‌ی موسیقی اهل جمهوری چک

استفاده از به خاطر سپردن قالب‌های انگشت‌گذاری هر دستگاه و یا آواز، به اجرای تمرینات می‌پردازد.

در فصل پایانی، تمرین‌هایی تحت عنوان «تمرین‌های کلی» آورده شده است که شامل دوازده‌نتی بدون پرش و پرش‌دار از جایگاه یکم تا پنجم به صورت پیوسته با انگشتان مختلف (رفت و برگشت با انگشت یکسان، برای مثال انگشت اول به اول) است که از مبنای دو و سل نوشته شده است. همچنین، در ادامه، تمریناتی برای تغییر جایگاه به صورت افقی یا عرضی آورده شده است که نوازنده علاوه بر تسلط در تغییر جایگاه به صورت عمودی، تغییر جایگاه به صورت افقی را نیز به خوبی بتواند اجرا کند. این تمرینات شامل دو تمرین اصلی است:

۱. تمرینی مشابه «با استفاده از سیم دست باز» که ملودی ثابتی دارد و به صورت پله‌ای ادامه می‌یابد. لازم به ذکر است که این تمرین به صورت متصل و بدون پرش بوده و برای تمامی سیم‌ها آورده شده است.
۲. تمرینی با پرش و به صورت منفصل که هدف از آوردن آن، تغییر جایگاه انگشت‌گذاری با پرش به صورت افقی بوده و به کوک کردن انگشتان نوازنده کمک شایانی می‌کند. این تمرین نیز برای تمامی سیم‌ها آورده شده است.

شایان توجه است که بخش پایانی (فصل ششم)، که شامل سیزده صفحه است، به نوعی چکیده‌ی تمامی تمرین‌ها به صورت کلی است و نوازنده می‌تواند در صورت صلاح‌دید، در ابتدا از بقیه بخش‌ها صرف‌نظر کرده و مستقیماً به این بخش رجوع کند.

با این امید که این کتاب برای نوازندگان کمانچه مفید و کاربردی باشد.

امین میرزایی
نوازنده و مدرس کمانچه
فارغ‌التحصیل کارشناسی ارشد دانشگاه هنر

نیما پورفولادی
نوازنده و مدرس کمانچه
دانشجوی دکتری پژوهش هنر دانشگاه هنر
تابستان ۱۴۰۵